

STD : 12

અર્થશાસ્ત્ર

પાઠ : 11

ભારતીય અર્થતંત્રમાં નૂતન પ્રક્રો

સ્વાધ્યાય સોલ્યુશન

પ્રશ્ન 1. નીચેના પ્રશ્નોના જવાબ માટે સાચો વિકલ્પ શોધો :

(1) આર્થિક સુધારા કયા વર્ષમાં કરવામાં આવ્યા ?

(અ) 1990

(બ) 1991

(ગ) 1999

(સ) 2008

(2) આકર્ષણ સ્થળાંતરની અસરો કેવા પ્રકારની હોય
છે ?

(અ) નકારાત્મક

(બ) હકારાત્મક

(ગ) શૂન્ય

(ડ) સાપેક્ષ

(3) 2050 સુધીમાં વિશ્વની કેટલી વસ્તી શહેરોમાં
વસ્તી હશે?

(અ) $\frac{1}{2}$

(બ) $\frac{1}{4}$

(ગ) $\frac{2}{3}$

(દ) $\frac{3}{4}$

(4) ક્યા વર્ષમાં આપવામાં આવેલી નગરની વ્યાખ્યા
દેંદુર હતી ?

(અ) 1991માં

(ક) 1971માં

(બ) 1981માં

(સ) 1951માં

(5) 2011માં આશરે કેટલા % વસ્તી શહેરોમાં
વસ્તી હતી ?

(અ) 20 %

(ક) 35 %

(બ) 32%

(સ) 25%

(6) ભારતીય બંધારણે કઈ વચ્ચે સુધીમાં બાળકોને
પ્રાથમિક શિક્ષણ મફત અને ફરજિયાત ધોરણે
પ્રાપ્ત થવું જોઈએ તેવું કણું છે ?

(અ) 4-14 વર્ષ

(બ) 5-15 વર્ષ

(ક) 6-14 વર્ષ

(દ) 7-15 વર્ષ

(7) 2011માં ભારતમાં સાક્ષરતાનું પ્રમાણ કેટલું હતું ?

(અ) 50 %

(બ) 60%

(ગ) 70 %

(સ) 74%

(8) ભારતમાં રેલવેની સૌપ્રથમ શરૂઆત ક્યારે થઈ હતી ?

(અ) 1953માં

(બ) 1853માં

(ગ) 1975માં

(સ) 1901માં

(9) ONGC ની સ્થાપના કયા વર્ષમાં કરવામાં આવી હતી ?

(અ) 1947માં

(બ) 1951માં

(ગ) 1955માં

(ડ) 1959માં

પ્રશ્ન 2. નીચેના પ્રશ્નોના એક વાક્યમાં જવાબ આપો :

(1) આંતરિક સ્થળાંતર કોણે કહેવાય ?

➤ દેશની ભૌગોલિક હૃદમાં એક સ્થળોથી બીજા સ્થળે થતા સ્થળાંતરને આંતરિક સ્થળાંતર કહે છે.

(2) વિકાસલક્ષી સ્થળાંતર કોણે કહેવાય ?

➤ પર્યાવરણીય પરિબળમાં આર્થિક વિકાસની પ્રક્રિયાને કારણે થતાં સ્થળાંતરને વિકાસલક્ષી સ્થળાંતર કહે છે.

(3) શહેરીકરણ કોને કહેવાય ?

➤ સામાન્ય અર્થમાં ગ્રામ્ય વિસ્તારમાંથી શહેરી વિસ્તારમાં
થતા વસ્તીના સ્થળાંતરને શહેરીકરણ કહે છે.

(4) વીજળી કેટલી રીત મેળવી શકાય છે ?

➤ વીજળી ચાર રીત મેળવી શકાય છે.

(5) ONGCનું પૂર્ણ રૂપ આપો.

➤ ONGCનું પૂર્ણ રૂપ : Oil and Natural Gas Corporation.

પ્રશ્ન 3. નીચેના પ્રશ્નોના ટ્રંકમાં જવાબ આપો :

(1) સ્થળાંતરનો અર્થ આપો.

- સામાન્ય અર્થમાં સ્થળાંતર એટલે સ્થળ બદલવું તે. એક સ્થળેથી બીજે સ્થળે વસવાટ કરવો તે.
- અર્થશાસ્ત્રની પરિભાષામાં, “જ્યારે વ્યક્તિ એક સ્થળેથી બીજા સ્થળે વતનથી દૂર દેશમાં કે વિદેશમાં નોકરી, વ્યવસાય, ધંધો કે વધુ સારું જીવનધોરણ પ્રાપ્ત કરવા માટે કાયમી વસવાટ કરે છે, ત્યારે તને સ્થળાંતર કહે છે.”

➤ સ્થળાંતર (1) દેશમાં કે વિદેશમાં લાંબા સમય
માટેનું હોય છે. (2) નોકરી, વ્યવસાય, ધંધો કરવા
માટે કે વધુ સારું જીવનધોરણ મેળવવા માટે હોય
છે.

(2) આકર્ષણ સ્થળાંતર કોને કહેવાય ?

- જ્યારે વ્યક્તિ કોઈ પણ કારણાસર શહેરી જીવનશૈલી અને અધતન સગવડોશી આકર્ષાઈને પોતાના વતનથી દૂર જઈ શહેરી વિસ્તારમાં વસવાટ કરે ત્યારે તેને આકર્ષણ સ્થળાંતર કહે છે.
- જેમ કે, ગામડાંમાંથી શહેરોમાં થતું સ્થળાંતર.

➤ તે જ રીતે દેશ કરતાં અન્ય દેશોની ઉચ્ચ
જીવનશૈલી, અત્યાધુનિક સુવિધાઓ તેમજ
નોકરીની વિશાળ તકોને કારણે વ્યક્તિ અન્ય
દેશમાં એટલે કે વિદેશમાં વસવાટ માટે જાય, તો
તને પણ આકર્ષણી સ્થળાંતર કહેવાય છે.

(3) શહેરીકરણનો અર્થ આપો.

- શહેરીકરણ એ આર્થિક વિકાસની પ્રક્રિયાનું પરિણામ છે.
- સામાન્ય અર્થમાં ગ્રામ્ય વિસ્તારમાંથી શહેરી વિસ્તારમાં થતા વસ્તીના સ્થળાંતરને શહેરીકરણ કહે છે.
- શહેરીકરણ એ એવી સામાજિક-આર્થિક પ્રક્રિયા છે કે, જેનાથી કોઈ એક વિસ્તારની વસ્તીનું પ્રમાણ વધે છે અને કેન્દ્રિત થાય છે.

- પરિણામે ત વિસ્તાર નગર કે શહેર બને છે.
- શહેરીકરણ વસ્તીનું કેન્દ્રીકરણ સૂચવતો ખ્યાલ છે.
તેમાં ગ્રામ્ય વિસ્તારમાંથી શહેરમાં થતા સ્થળાંતરની
પ્રક્રિયા તેમજ શહેરમાં રહેતી વસ્તીની વૃદ્ધિનો પણ
સમાવેશ થાય છે.

(4) શહેરીકરણ કેટલી રીતે થાય છે તે જણાવો.

➤ સામાન્ય રીતે ત્રણ પ્રકારે શહેરીકરણ થાય છે :

1. કુદરતી વસ્તીવધારાને કારણે :

➤ જો નગર કે શહેરી વિસ્તારમાં મૃત્યુદર કરતાં
જન્મદર ઉંચો હોય, તો શહેરોમાં વસ્તીનું પ્રમાણ
વધે છે.

2. ગ્રામ અને નગર વિસ્તારની વ્યાખ્યામાં થતા

કેરફારને કારણો :

- ગ્રામ કે નગર વિસ્તારનું તેની પરિસીમા મુજબ પુનઃવર્ગીકરણ કરતાં કેટલાક ગ્રામવિસ્તારો નગર વિસ્તારમાં સામેલ થાય છે. તેથી નગર વિસ્તારની વસ્તી વધે છે.

3. સ્થળાંતરને કારણો :

➤ ગ્રામવિસ્તારમાંથી લોકો મોટી સંખ્યામાં શહેરી વિસ્તારમાં સ્થળાંતર કરે તેથી શહેરી વસ્તીમાં વધારો થાય છે.

(5) શહેરીકરણની નકારાત્મક અસરોના મુદ્દાઓ જણાવો.

- શહેરીકરણને લીધે શહેરી વિસ્તારમાં ઘણી સમસ્યાઓ સર્જાય છ. જેને નકારાત્મક કે અનિષ્ટનીય અસરો કહેવામાં આવે છ. આવી કેટલીક અસરો નીચે મુજબ છ:
 - આર્થિક અસમાનતા સર્જાય છ.

- સામાજિક અસમાનતા જોવા મળે છે.
- ગંદા વસવાટોનો પ્રશ્ન ઉભો થાય છે.
- કાચદો-વ્યવસ્થાની સમસ્યા સર્જીય છે.
- આંતરમાળખાકીય સુવિધાઓના પ્રશ્નો સર્જીય છે.
- પર્યાવરણના પ્રદૂષણના પ્રશ્નો ઉભા થાય છે.

પ્રશ્ન 4. નીચેના પ્રશ્નોના મુદ્દાસર જવાબ આપો :

(1) સ્થળાંતરના પ્રકારો સમજાવો.

➤ સ્થળાંતરના પ્રકારો નીચેની માહિતીની મદદથી

સમજુશું : સ્થળાંતરના પ્રકારો

સ્થળ-આધારિત
સ્થળાંતર

કારણ-આધારિત
સ્થળાંતર

સ્થળ-આધારિત સ્થળંતર

આંતરિક સ્થળંતર

આંતરરાષ્ટ્રીય

કારણ-આધારિત સ્થળંતર

આકર્ષણીય
સ્થળંતર

અપાકર્ષણીય
સ્થળંતર

1. સ્થળ-આધારિત સ્થળાંતર :

- કોઈ પણ દેશની ભૌગોલિક સીમા કે સ્થળને આધારે થતું સ્થળાંતર સ્થળ-આધારિત સ્થળાંતર કહેવાય છે.
આવાં સ્થળાંતર બે પ્રકારનાં છે :
 - ✓ (i) આંતરિક સ્થળાંતર :
- દેશની ભૌગોલિક સીમામાં આવેલા એક સ્થળોથી બીજા સ્થળે થતા સ્થળાંતરને આંતરિક સ્થળાંતર કહે છે.

- જેમ કે, ગુજરાત રાજ્યમાંથી તમિલનાડુ જઈ વસવાટ કરે,
વડોદરાથી જામનગર શહેરમાં જઈ વસવાટ કરે.
- ✓ (ii) આંતરરાષ્ટ્રીય સ્થળાંતર :
- એક દેશમાંથી બીજા દેશમાં થતાં સ્થળાંતરને
આંતરરાષ્ટ્રીય સ્થળાંતર કહે છે. જેમ કે, ભારતના કોઈ
પણ રાજ્યમાંથી દુનિયાના કોઈ પણ દેશમાં જઈ વસવાટ
કરે.

2. કારણ-આધારિત સ્થળાંતર :

➤ કોઈ કારણસર એક સ્થળેથી બીજા સ્થળે થતા સ્થળાંતરને
કારણ-આધારિત સ્થળાંતર કહેવાય છે. તેના પ્રકારો નીચે
મુજબ છે :

✓ (i) આકર્ષણ પરિબળોથી થતું સ્થળાંતર :

➤ આ પ્રકારના સ્થળાંતર માટે અન્ય સ્થળ માટેનાં આકર્ષણો
જવાબદાર હોય છે :

➤ (1) શહેરી જીવનશૈલી, (2) પુરતા પ્રમાણમાં
વીજળી, રસ્તા, સંદેશવ્યવહાર જેવી
આંતરમાળખાકીય સગવડો, (3) મોજશોખ અને
આંનદપ્રમોદની તકો તથા (4) શિક્ષણ અને આરોગ્ય
સેવાઓનું પૂરતું પ્રમાણ અને તમની ઉંચી જીવનની
ગુણવત્તા.

- શહેરોનાં ઉપર જણાવેલાં આકર્ષણોથી ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં ઉંચી આવક ધરાવતો યુવાન વર્ગ શહેરો તરફ આકર્ષિય છે. ઉંચી આવકને લીધે તેઓ શહેરોમાં ઉચ્ચ શિક્ષણ મેળવી શકે અને વધુ આવક ધરાવતા વ્યવસાયોમાં જોડાવા માટેની તકો પણ પ્રાપ્ત કરે છે.
- આમ, ગ્રામ- વિસ્તારના ઉપલા વર્ગોને શહેરોમાં આવવા માટેનાં ઘણાં આકર્ષણો હોય છે.

- આવાં આકર્ષણોને લીધે થતા સ્થળાંતરને આકર્ષણ સ્થળાંતર કહે છે.
- ✓ (ii) અપાકર્ષણ સ્થળાંતર :
- આ પ્રકારનાં સ્થળાંતર માટે નીચેનાં કારણો જવાબદાર છે:
- ગ્રામવિસ્તારમાં સંપત્તિ અને આવકના મર્યાદિત સ્વોત,
- રોજગારીની અપૂરતી તકો તથા

- તાલીમ અને કૌશલનો અભાવ.
- ઉપરનાં કારણોથી ગ્રામીણ સમાજનો ગરીબીરેખા હેઠળ જીવતો વર્ગ ફરજિયાતપણે શહેરો તરફ ધકેલાય છે. નીચી આવક અને તાલીમ તથા આવકતના અભાવે શહેરમાં આવીને પણ આ વર્ગના લોકોનો જીવનસંઘર્ષ ચાલુ રહે છે.

- આ પ્રકારના સ્થળાંતર માટે ગ્રામીણ સમાજના નીચલા વર્ગને મજૂરી સિવાય બીજું કોઈ અકર્ષણ હોતું નથી. આથી આ પરિબળોને 'અપાકર્ષણ (Push) પરિબળ' તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.
- આવાં અપાકર્ષણ પરિબળોને લીધે થતા સ્થળાંતરને અપાકર્ષણ સ્થળાંતર કર્યો છે.

(2) શહેરીકરણની સમસ્યા હળવી કરવાના ઉપાયો ટ્રંકમાં સમજવો.

- અનિયંત્રિત શહેરીકરણને કારણે શહેરીકરણથી પેદા થતી નકારાત્મક અસરોને લીધે ઘણી સમસ્યાઓ સર્જીય છે. જો આ સમસ્યાઓને હળવી કરવામાં આવે, તો શહેરીકરણનાં સારાં ફળ સમાજના અતિ ગરીબ વર્ગ સુધી પહોંચી શકે.

➤ શહેરીકરણની સમસ્યા હળવી કરવાના ઉપાયો નીચે
મુજબ છે:

1. નીતિવિષયક પગલાં :

➤ શહેરીકરણની સમસ્યા હળવી કરવા ભારત સરકારે
નીચે મુજબનાં નીતિવિષયક પગલાં હાથ ધર્યા છે :
➤ 10 લાખથી વધુ વસ્તી ધરાવતાં શહેરોમાં નવા
ઉદ્યોગોની સ્થાપના પર નિયમન

- મધ્યમ કદનાં નાનાં નગરોના વિકાસને પ્રોત્સાહન
- મોટાં શહેરો વધુ મોટાં ન બને અને નાનાં તેમજ મોટાં ભાગનાં રાજ્યો કે પ્રદેશોમાં મધ્યમ કદનાં નગરો વિકસે
- ભારતની શહેરીકરણની નીતિ મુજબ મોટાં શહેરોની આસપાસ સેટેલાઇટ ટાઉનનો વિકાસ કરવો

2. રોજગારીની તકો વધારવી :

- શહેરોમાં સ્વરોજગારીની તકો વધે તેવા રોજગારલક્ષી કાર્યક્રમો સરકાર દ્વારા અમલમાં મુક્કવામાં આવ્યા છે. આવા કાર્યક્રમોનો લાભ વધુ ને વધુ શહેરી ગરીબો લે. તો તેઓ વધુ આવક મેળવી સારાં જીવનધોરણ સાથે જીવી શકે. પરિણામે શહેરીકરણની નકારાત્મક અસરો ઘટાડી શકાય.